

**БАТКЕН ОБЛУСУ АЙМАГЫНДАГЫ СУУ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ТУУРА
ЧЕЧИЛИШИ (КАДАМЖАЙ РАЙОНУНДАГЫ ХАЛМИОН АЙЫЛ АЙМАГЫН
ТАЗА СУУ МЕНЕН КАМСЫЗДОО МАСЕЛЕСИ)**

**ПРАВИЛЬНОЕ РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ С ВОДОЙ В БАТКЕНСКОЙ ОБЛАСТИ
(ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЧИСТОЙ ВОДОЙ ХАЛМИОНСКИЙ АЙЛЬНЫЙ ОКРУГ В
КАДАМЖАЙКОМ РАЙОНЕ)**

**THE RIGHT SOLUTION OF WATER PROBLEMS IN THE BATKEN REGION
(PROVIDING WITH PURE WATER THE KHALMION DISTRICT IN KADAMJAY
AREA)**

***Аннотация:** Макалада Кадамжай районунун Кичи-Алай кырка тоосундагы Катыраң-Тоонун түндүк тарабындагы тоо алды аймактарындагы калктын геоэкологиялык шарты начар абалда экендигин окурмандарга жеткирүү максаты коюлду. Кыргызстандын географиясына таандык болгон таза суу маселеси жана аны жакшыртуу жагдайлары жазылды. Катыраң-Тоонун түндүк капталынан агып келген сууларды пайдалануунун усулдары үйрөнүлүп, суунун экологиялык терс жакка өзгөрүүсүн баалоо менен практикада адамдын ооруларын алдын алуу ыкмалары сунушталды.*

***Аннотация:** В статье рассмотрено проблема геоэкологических условий населения, проживающего в зонах северного предгорья Катыран-Тоо Кичи-Алайского хребта. Описана проблема обеспечения чистой водой и условия его улучшения. Изучены течение горных вод, условия правильного их использования, а также их негативные экологические влияния на здоровье человека.*

***Abstract:** The article deals with the Kichi-Alai ranges and its northern foothills inhabiting the population located on the territory of the Kadamzhai region, their geoecological conditions and purposes will acquaint the readers. The subject-matter geography of Kyrgyzstan is a problem of clean water and written to improve water quality. The current of mountain waters and its receptions for the correct use of water are studied, and negative environmental conditions of water and its assessment are considered. In practice, when using water, maintain human health. The article deals with the Kichi-Alai ranges and its northern foothills inhabiting the population located on the territory of the Kadamzhai region, their geoecological conditions and purposes will acquaint the readers.*

***Түйүндүү сөздөр:** геоэкология, Кичи-Алай, Кадамжай, Катыраң-Тоо, Ак-Суу, экологиялык кырдаал, сурьма комбинаты, М.Нургазиев атындагы каналы, адам экологиясы, дыйкан чарбалар, Гөзал суусу.*

***Ключевые слова:** геоэкология, Кичи-Алай, Кадамжай, горы Катыран-Тоо, Ак-Суу, экологическая ситуация, сурьмяной комбинат, канал имени М.Нургазиева, экология человека, крестьянское хозяйство, вода Гозель.*

***Key words:** Kichi-Alai, Kadamzhai, the mountains of Katyran, Ak-Suu, the ecological situation, the antimony plant, the channel names of M.Nurgaziev, the human ecology, the farming industry, the water Gozel.*

Азыркы учурда айыл жерлеринде калкты таза суу менен камсыз кылуу - негизги маселелердин бири. Баткен облусунун, анын ичинде Кадамжай районунун айылдарында, таза суунун ресурсу азайып барууда. Аны менен кошо геоэкологиялык жактан тоо агын сууларынын жана канал сууларынын булганышы күчөгөн. Натыйжада калкты жана чарбаны таза суу менен камсыз кылуу маселе жаралууда. Негизги себеп таза суунун булганышы улам артып жаткандыгында. Айрыкча, айыл жергелеринде агын суулардын түтүктөрүн куруу, калкты таза суу менен камсыздоо мамлекет жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдардын алдындагы стратегиялык маселе бойдон калууда.

Калктын ичүүчү таза суу менен камсыз кылуу системалары начар жана материалдык жактан эскилиги жеткен. Биздин изилдөөлөрдүн маалыматтарына таянганда, Кадамжай районунда калктын ичүүчү таза суу менен камсыз болушу 1993-жылга чейин 40-43% ды

түзгөн. Суу алуучу колонкалардын эскилиги жетип бузулган абалга келген. Кээ бир айылдарда алар жокко эсе. Кичи айылдарда калк агын суу жана каналдын сууларынан ичип келет. Мындай жагдай геоэкологиялык жана адамдын экологиясы жаатында чоң социалдык маселе эсептелет.

Ошондуктан элдүү пункттардагы ири жана кичи айылдардын калкы ичип жаткан суу таза суу стандартына дал келбейт. Айрыкча, Халмион айыл аймагындагы кичи айылдар канал суусунан пайдаланышат. Калкынын 10-12%ы гана жер алдынан чыгарылган скважина сууларын пайдаланып келишет. Көпчүлүгү үчүн таза суу маселесин чечүү зарыл болууда.

Азыркы учурда айыл калктарын таза суу менен камсыз кылууда тоолордон агып келүүчү сууларды каналдын жардамы менен гана пайдаланып келүүдө жана ал маселени чечүүдө жер алдындагы сууну пайдалануу маселеси коюлушу керек.

Кичи-Алай кыркаларынан суу топтолуп, Ак-Суу дарыясы куралат жана эзелтен эле төмөнкү айылдар: Иордан, Шаймерден, Кызыл-Булак, Охна, Жийделик, Кадамжай шаары, Вуадил, Таш-Дөбө, Гүлдүрөмө, Жаңы-Айыл, Шады, Абсамат, Халмион, Жошук, Чекелик, Ноогардан, Подхоз, Курулуш, Ынтымак, Кызыл, Алга ж.б. айылдар анын суусун М.Нургалиев атындагы канал аркылуу ичишет. Тилекке каршы, бул канал Кадамжай суу постуна батышка карай айылдардагы сугат жерлерди кеңейтүү жана эгин аянттары үчүн пайдаланууга жиберилет. Ага карабай айыл калкынын өсүшү менен Катыраң-Тоонун түндүгүндө, адыр этектеринде жаңы конуштар жана алардын короолору көбөйгөн. Айыл калкынын көпчүлүгү каналдын булганган сууларын пайдаланып келет.

2010-2017-жылдарда «АРИС» жана башка долбоорлор тарабынан, ошондой эле ирригациялык ишканалардын аракетин менен каналды реконструкциялоо ж.б. иш-чаралар болуп келген.

Илимий жааттан караганда, Ак-Суу өрөөнүндөгү Кадамжай шаарынын сурьма комбинаты мурдатан иштеп келген. Бул ишканалардын таштандылары топурак субстратындагы өсүмдүктөргө жана жаныбарларга, адамдын ден соолугуна зыян [1]. Ар түрдүү жугуштуу оорулардын суу аркылуу айылдарга жана адамдарга таралышына алып келет.

Ошондуктан адамдын экологиясы жаатында караганда Халмион айыл аймагынын айлана-чөйрөсү терс жакка өзгөрүлүүдө. Анткени сымап комбинаттын зыяндуу заттарды сактоочу түндүк тарабында тоо этегиндеги тилкесинде аба, суу, топурак аркылуу зыяндуу элементтер таралууда. Айрыкча, сурьма аралашмалары суу, аба аркылуу төмөн жакка Халмион айыл аймагындагы айылдардагы адамдардын ден соолугуна зыян берип келет.

Көптөгөн социалдык маселелерди анын ичинде адамдын ден соолугун сактоо жана жугуштуу оорулардын алдын алуу боюнча, экологиялык иш-чараларды, айрыкча суунун тазалыгын көзөмөлдөө акырын жүрүүдө [2]. Медициналык экологиянын маалыматтарына таянганда, аймактын калкы айлана-чөйрө менен байланыштуу жашайт жана ден соолук сферасы маанилүү. Анын максаты-калктын ооруларынын алдын алуу; иш чараларды аткаруу; экологиялык балансты сактоо. Ошондуктан райондук эконнадзор, жугуштуу оорулар бөлүмүн жергиликтүү өкмөттүн тиешелүү бөлүмү иштетиши керек. Айрыкча, калк ичинде жугуштуу оорулар: холера, ичеги кыска, сальмонеллез, дезинтерия, амебиоз, туляремия, В гепатити, полиомиелит, энтеровирустар, лямблиоз, дракункулез ж.б. таралышы мүмкүн.

Аймактардагы канал сууларына: ишканалар, эгин талаалардын чыккан булганыч суулар, мал короолор, айрыкча бакчалардагы жана эгиндердеги уулуу химикаттар жана минералдык жер семирткичтердин булганыч таштандылары чоң зыян берет.

Алар айыл чарба иштери менен байланышта зат айлануу жүрүп, топурак, суу, аба аркылуу калктын ден соолугуна чоң коркунуч берет [3].

Конструктивдүү иш-чараларды жүргүзүү учуру келди. Жогорудагыдай коркунучтардын алдын алуу жана айыл калкынын келечектеги геоэкологиялык шартын жакшыртуу менен таза сууну пайдалануунун булактарын табуу керек. Негизинен, Кичи-Алай тоолорунун этегиндеги Ишканал орто тоонун түндүк капталынан чыгуучу Гөзал таза суусун пайдалануу зарыл [4]. Андан атырылып чыккан суу түндүккө карай агып түшүп, Гөзал пунктуна ар тарапка тармактанып тоо тектеринин арасына сиңип жоголуп кетет. Анын

нугун жасалма бактарды тигүү үчүн кээ бир адамдар бакчылыкта пайдаланса, кээде дем алуучулар колдонушат.

Биздин изилдөөлөргө караганда Гөзалдагы таза сууну 700-900 мм, андан жоон темир түтүктөрү, же бекем желим сымал түтүктөр менен 7,7 км алыстыктагы, түздүктөгү Абсамат жана Халмион айылынын чек тилкесине алып келүү керек. Ушул иш-чара ишке ашырылганда жаратылышка зыян келбейт, таза суу чыгымдалбайт, жылдын ар кандай мезгилинде калкка таза суу үзгүлтүксүз жетип турат. Бул өз кезегинде айыл калкын суу менен камсыздап жогорудагы зыяндуу жана опурталдуу экологиялык зыяндардын алдын алат. Айыл аймактарынын тоо этегинде жайгашкандыгын, суунун болгондугун, рельефке жана жер кыртышына зыян келтирбегендигинин өзүн жогору баалоо зарыл.

Жогоруда келтирилген материалдардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарга келсек болот:

1. Кадамжай районунун суу ресурсун, анын ичинде Ак-Суу суусунан канал аркылуу пайдалануу айыл чарба тармагы үчүн өтө маанилүү.
2. Айыл калкынын таза суу менен камсыздоодо сурьма комбинатынын суу, аба, топурак жана унаа аркылуу зыяндын таралышы багытында санитардык-эпидемиологиялык станция, суу чарба жана айыл өкмөттүн тармак боюнча субъектилери иш-чараларды жүргүзүүлөрү зарыл.
3. Жергиликтүү Гөзал аймагынан түтүктөр аркылуу таза сууну алып келүү айыл калкы үчүн кечиктирилгис иш-чара.
4. Айыл калкын жер алды сууларынан чыгарылган таза сууну пайдалануусун кеңейтүү - келечектеги иш-чара.

Адабияттар:

1. Абдурахманов Г.А. Экогехимия Хайдарканского рудного поля и ориалы рассеяния ртута [Текст] / Г.А. Абдурахманов. // Вестник ОшГУ. №1. 2004. – С. 228-231.
2. Экология человека: словарь-справочник / Авт. Н.А. Агаджанян, И.Б. Ушаков, В.И.Торшин и др. – М.: ММП «Экоцентр»,«КРУК».1997.– б.228
3. Келлер А.А., Кувакин В.И. Медицинская экология – СПб: «Петроградский и К°», 1998. – б.256
4. Эргашов С. Катыраң-Тоонун түндүк тоо этектеринин ландшафттары (Халмион, Ынтымак түздүктөрүнүн ландшафттарынын мисалында) [Текст] / Атабеков У.А., Амиракулов Н.М. НОТ, 2015. №1.